ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو

سائل آزاد جي شخصيت ۽ ڪلام: هڪ اڀياس

A Research Study of the Poetry and Personality of Sail Azad

Abstract:

Sail Azad is a renowned poet of Radio Pakistan, Pakistan Television, films and stage. Very few of his writings have been published in newspapers or magazines. Most of his poetry is sung by popular vocalists of Sindhi and Urdu language, including Syed Suleman Shah, Humera Channa, Alan Faqeer, Ghulam Fareed Sabri Qawwal, Munni Begum, Ustad Amanat Ali Khan, Ahmed Rushdi, Mujeeb Alam, Muhammad Yousif and Hasan Jahangir among others.

He wrote in Sindhi, Urdu, Balochi, etc. Sindhi was his mother tongue. He was born in 1938 in Karachi and died in 2018. There is still no published book of his poetry collections. I have taken upon the effort to compile the poetry of Sail Azad in the form of a book which will hopefully soon be published by Sindhi Adabi Board, Jamshoro.

This is the first ever comprehensive paper on the life and poetry of Sail Azad.

سائل آزاد سنڌي ٻوليءَ جو هڪ مقبُول شاعر هو. جنهن جو ڪلام ڇپيو ته تمام گهٽ آهي پر اليڪٽرانڪ ميڊيا ريڊيو پاڪستان، پاڪستان ٽيليويزن، ڪيسيٽ ۽ فلمن وغيره وسيلي تمام گهڻو پکڙيو. ڪيترن ئي وڏن وڏن ڳائڻن سندس ڪلام کي جهنگ جهر پهچايو. اهو ئي سبب آهي ته پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل عام ڳوٺاڻي ۾ به هيءُ مشهور شاعر آهي.

هُن شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي. ريڊيي پاڪستان ۽ پي ٽي ويءَ تي پروڊيوسرن جي گُهرج مطابق هن هر موضوع تي لکيو. هاري، مزدور، ٻار، وطن جا نغما، مختلف شخصيتون قائدِ اعظم، شهيد ذوالفقار علي ڀُٽو، شهيد بينظير ڀُٽو، ملالا يوسف زئي وغيره به سندس شاعريءَ جا موضوع رهيا آهن. چاڪاڻ ته اڪثر ائين ٿيندو رهيو

آهي تہ سرڪاري نشرياتي ادارن کي ڪنهن ورسيءَ، سالگرهہ يا ٻئي موقعي تي پروگرام ڪرڻ جو جڏهن او چتو حڪم ملندو آهي تہ پوءِ هُن کي ٿورڙي وقت ۾ پروگرام لازمي تيار ڪري هلائڻو پوَندو آهي. ان ڏکيءَ گهڙيءَ ۾ سائل آزاد جهڙا اديب ۽ شاعر ادارن لاءِ ڏاڍا ڪارائتا ثابت ٿيندا رهندا آهن.

سائل صاحب ڪيترا ئي ڀيرا ڪُجهہ ئي منٽن اندر موضوعن جي مناسبت سان شعر جوڙي ڏنا. انهن شعرن ۾ هُن رڳو تُڪ بنديءَ کان ئي ڪم نہ ورتو ويتر ان ۾ تخيل جي اُڏام بہ نظر ايندي تہ ٻوليءَ جي سُونهن بہ ملندي. جيئن هارين مزدورن بابت سندس لکيل هن تخيل ۾ خيال جي گهرائي پسي سگهجي ٿي!

خستور نہ ڪا مشڪ، نہ عنبر ۾ ملي ٿي،
پورهيت جي پگهر مان اُها سُرهاڻ اچي ٿي،

ڌرتيءَ کي جڏهن رت جو هي ريج ڏئي ٿو
گلزار ٿين، اَن اُپن، پوک پچي ٿي.

پورهيت جي نہ جاڳي، تہ هُجي رات انڌيري،
پورهيت جي اُٿڻ سان ئي، پرڀات ڦُٽي ٿي.

دنيا ۾ اُها قوم، ٿي خوشحال گذاري،
محنت ۾ شب و روز جا مشغول رهي ٿي.

ماڻهوءَ کي حقيقت ۾، ٿي انسان بڻائي،
هيءَ علم جي دولت، وڏيءَ محنت سان ملي ٿي.

سائل صاحب سان منهنجي ڏيٺ ويٺ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تي ٿي، جتي مشاعرن، ادبي پروگرام 'رسالي' ۽ ٻين پروگرامن ۾ شرڪت دوران سالڻس قرب جون ڪچهريون ٿينديون رهنديون هيون. سندس ڳايل ڪلام خاص ڪري نشر ڪرڻ دوران ٻُڌڻ جو موقعو بہ ملندو رهندو هو.

منهنجي سائل آزاد صاحب ۽ ڪراچيءَ جي ٻين ليکڪن سائين علي محمّد مجروح، GM ڪليم، سائين رشيد صابر، شيخ عبدالحليم جوش، سائين اصغر هالي، سائين اقبال شاهين ۽ ٻين سان گهڻي لڳندي هُئي ۽ مختلف محاذن (Forums) تي

سندن وڪالت بہ ڪندو رهندو هُئس ۽ آهيان. خاص ڪري ريڊئي پاڪستان ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي سنگت ۾ سندن وقار جتائيندو رهيو آهيان. مون انهن سنڌي اديبن ۽ شاعرن بابت ڪتاب 'ڪراچيءَ جا اديب ۽ شاعر' بہ لکيو جيڪي ڪراچيءَ جاوا آهن. انهيءَ ڪتاب تي ڪُجھہ دوستن چيو تہ جيڪي ڏاها سنڌ جي ٻين علائقن ۾ پيدا ٿيا آهن ۽ هن وقت ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا، اُنهن کي بہ ڪتاب ۾ شامل ڪرين ها. مون چيو ايندڙ ڪتاب ۾ ائين ڪندس پر مُنڍ ۾ رڳو ڪراچيءَ جاوَن تي لکندس ڇاڪاڻ تہ انهن جي ايتري پذيرائي نہ ٿي ٿئي، جيتري ٻين ماڳن تي جاولن جي ٿئي ٿي. ڪتاب 'ڪراچيءَ جا اديب ۽ شاعر' سُرهاڻ ويلفيئر سوسائٽيءَ 2007ع ۾ شايع ڪرايو. سائل آزاد جي صدارت ۾ انهيءَ ڪتاب جي مهورتي تقريب مراد ميمڻ ڳوٺ گڏاپ ٽائون ڪراچيءَ ۾ ٿي.

منهنجا ڪجھہ ريڊيو پروڊيوسر ساٿي ڪراچيءَ جي اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن بابت چوَندا هُئا تہ هنن جي سنڌي سُٺي ناهي. مان کين چوَندو هُئس سائين! هي همراهہ لياريءَ يا ڪراچيءَ جي ٻين علائقن ۾ رهن ٿا، جنهنڪري سندن سنڌي ٻوليءَ تي ٻين ٻولين جو اثر لازمي پوَندو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي ٻين حصن ۾ رهندڙن جا مختلف لهجا آهن. جڏهن اسان انهن جي لهجن کي قبُول ڪريون ٿا تہ هنن جي لهجي کي ڇو نہ قبُول ڪجي؟ ڪراچي سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ آهي. هي همراهہ ابن ڏاڏن کان وٺي هتي رهن پيا ۽ سندن سُڃاڻپ بہ سنڌي آهي. تنهنڪري ڪراچيءَ ۾ موجُود ادارن تي سڀ کان پهريون حق هنن جو آهي. هي سنڌي اديب، شاعر ۽ فنڪار ڪراچيءَ جي سُڃاڻپ آهن. تنهنڪري هنن جو مانُ ۽ شانُ ڪنهن کان گهٽ نہ آهي.

سنڌ جي ثقافت کاتي، پي ٽي وي پروڊيوسر الطاف سُومري ۽ ٻين دوستن ڪراچيءَ ۾ 29هين آگسٽ 2013ع تي سائل آزاد سان رهاڻ رچائي ۽ کيس پيٽنا پيش ڪري منهنجي پراڻي خواهش پوري ڪئي، جنهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر نظر محمّد ڳاهو بہ شريڪ ٿيو. ڳاهي صاحب سائل آزاد کي خراجِ تحسين پيش ڪرڻ سان گڏ سنڌي ادبي بورڊ پاران سندس شاعري شايع ڪرائڻ جو اعلان ڪيو ۽ ڪلام سهيڙڻ ۽ ترتيب ڏيڻ جي ذميواري منهنجي حوالي ڪيائين. ڪتاب مڪمل ڪري سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي ڪيم. ڪتاب جو نالو 'ڪانهي ويل ويهڻ جي' (سائل آزاد جو ڪلام) رکيو ويو آهي. اهو نالو سائل صاحب پاڻ رکيو هو. ان کان پوءِ سائل آزاد ڪتاب جي نالي تبديل ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري. سندس خواهش کي مانُ ڏيندي

ڪتاب جو نالو تبديل ڪيو ويو. موجوده نالو بہ سائل صاحب جو ئي رکيل آهي. ’گودڙين ۾ لال ملن‘ سندس لکيل هڪ وطن جي نغمي مان چُونڊيو ويو آهي. اهو نغمو”جت گودڙين ۾ لال ملن، جت ڪک هيٺان لک لِڪن“ جميلا ناز، ماسٽر اياز علي ۽ ساٿين جي آوازن ۾ ريڊئي پاڪستان تان هلندو آهي. اهو ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ وٽ ڇپائيءَ جي اوسيئڙي ۾ آهي.

وڌيڪ تجزيي کان اڳ، سندس زندگيءَ ۽ سندس فني سفر جو ذڪر ڪجي ٿو. سائل آزاد جو اصل نالو غلام حُسين سُومرو هو. ڪيس گهر وارا بابوءَ جي نالي سان سڏيندا هُئا، جڏهن تہ ادبي دنيا ۾ ’سائل آزاد‘ جي نالي سان مشهور آهي. هو ڪراچيءَ جي چنيسر ڳوٺ ۾ 1938ع ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو الهہ بچايو ڏڪڻ سُومرو آهي. سائل آزاد جو ڏاڏو رمضان واڍو بہ مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. سائل آزاد سوا چار درجا سنڌي پرائمري اسڪُول چنيسر ڳوٺ مان 1948ع ۾ پڙهيا. اُن زماني ۾ انجام نالي ڪراچيءَ مان هڪ اُردو اخبار شايع ٿيندي هُئي، جنهن جو ايڊيٽر عثمان آزاد هيو. اها اخبار سائل آزاد صاحب جو والد صاحب باقاعدگيءَ سان پڙهندو هو. انجام اخبار ۾ مجيد لاهوري حرف و حڪايت نالي سان مزاحيہ ڪالم لکندو هو. اهو ڪالم سائل آزاد ڪي ڏاڍو وڻندو هو. هو ان ڪالم مان ايترو تہ متاثر ٿيو جو پاڻ بہ لکڻ شروع ڪيائين. مجيد لاهوريءَ بعد ۾ روزاني جنگ ۾ اهو ئي ڪالم لکڻ شروع ڪيو ۽ جنگ اخبار سان لاڳاپجي ويو. سائل ان مزاحيي ڪالم کان متاثر ٿي اُردوءَ ۾ مزاحيا شاعري ڪرڻ شروع ڪئي. اُن وقت هو غلام حُسين ناشاد جي نالي سان لکندو هو. ناشاد صاحب پنهنجي شاعري مجيد صاحب وٽ ڪٺي جنگ اخبار ۾ شايع ڪرائڻ لاءِ پهتو. اُتي سندس رهنمائي بہ ٿي ۽ لاهوري صاحب سندس تخلص ناشاد مان مٽائي شاد رکيو. ڪجهہ عرصي کان پوءِ مجيد لاهوري صاحب وفات ڪري ويو ۽ سائل آزاد جو اهو رشتو ٽُٽي ويو، جنهن سبب ڪيس مجيد لاهوري صاحب کان باقاعدي تربيت حاصل ڪرڻ جو موقعو تہ نہ مليو پر هن لاهوري صاحب ڪي پنهنجو روحاني اُستاد مڃي ورتو.

سائل آزاد جي اُردو شاعري 1965ع ۾ اخبار نوروز ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيڻ لڳي. علي محمّد اسير هتان جو سُٺو شاعر ٿي گذريو آهي. ان جي ڪتاب ’عيوب شعر‘ بہ سائل آزاد جي راهنمائي ڪئي. اُن کان پوءِ سائل آزاد سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳو. سڀ کان پهريان سندس سنڌي ڪلام 1968ع ۾ ماهوار نئين زندگي ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيو جنهن

جو ايڊيٽر شمشير الحيدري هو. نئين زندگي اڳتي هلي حيدرآباد مان شايع ٿيڻ لڳو. هاڻي جهڙوڪر بند ٿي ويو آهي. تنهن کان پوءِ سائل آزاد جي شاعري مولانا دين محمّد وفائيءَ جي اخبار روزاني آزاد ۾ ڇپجندي رهي. سائل آزاد کي ڳائڻ جو شوق بہ هو. ابتدائي زماني ۾ قواليون ڳائيندو هو. قوال ڇوٽي صالح محمّد سان اُن جو وڏو ساٿ رهيو جنهن سان گڏ قواليون ڳائيندو هو. هُن سائل جو تخلص سائل آزاد تي رکيو. هُونئن سائل آزاد گهڻي ڀاڱي قوال اسماعيل آزاد جون قواليون ڳائيندو هو.

سائل آزاد جو ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تي سڀ کان پهريان جيڪو ڪلام ڳايو ويو اُن جي ڌن نالي واري ڪمپوزر ۽ بينجي نواز بلاول بيلجيم ٺاهي هُئي؛ جڏهن تہ آواز ظفر علي، گَليم سروَر ۽ نجف عليءَ جا آهن. انهيءَ ڪلام جا ٻول هن ريت آهن.

تمنا آهي مُدت کان، اها سائل جي سيني ۾،
گُهرايو يا محمّد مُصطفيٰ! مدني مديني ۾.

ٽيليويزن تي هُو نالي واري شاعر شمشير الحيدريءَ جي معرفت 1970ع ۾ آيو جتي عبدالڪريم بلوچ ڪانئس هڪ ڊرامي ۾ ڪردار ادا ڪرايو. اُن کان پوءِ هُو پي ٽي ويءَ تي سنڌي ۽ اُردوءَ ۾ لکڻ کان سواءِ مختلف پروگرامن ۾ ميزباني، خاڪا ۽ پروڊڪشن بہ ڪرڻ لڳو. سڀ کان پهريان 1971ع ۾ مهاڻن بابت هُن جو ڪلام عبدالله ڪڇي، اياز علي ۽ اُستاد محمّد حَسن جي آواز ۾رڪارڊ ڪيوويو جنهن جي موسيقي بلاول بيلجيم ترتيب ڏني هُئي. انهيءَ نغمي جا ٻول آهن:

ڪري سفيني جو سينگار،
اُٿي خوشيءَ سان سِڙهُہ سَنيار،
ساٿي هلڻو آ پار.

سائل آزاد وطن جا نغما، ٻارن جا نغما ۽ خاص موقعن جهڙوڪ عيد بَراد جا نغما بہ لکيا. سندس ٻارڙن لاءِ جيڪو پهريون نغمو رڪارڊ ڪيو ويو اُهو ”محبت جو ڦَل مِٺڙو آهي، جيڪو پوکي سوئي کائي“ آهي.

اهو نغمو پي ٽي ويءَ جي پروگرام روشن تارا ۾ رڪارڊ ڪيو ويو. هن مختلف اردو ۽ سنڌي فلمن جي لاءِ بہ نغما لکيا، جن ۾ سنڌي فلم ڦل ماڇي، جانو ڏاڙيل، طوفان، همت، ميراڻ جمالي جڏهن تہ اُردو فلم ڪاغذ کي ڦول ۽ پيار ڪا ساگر شامل آهن. فلم ’ميراڻ جماليءَ‘ جي لاءِ هُن مَڪالما بہ لکيا. جن فنڪارن سائل آزاد جو ڪلام ڳايو آهي اُنهن ۾

علڻ فقير، اُستاد محمّد يوسف، انور حُسين وسطڙو، منظور سخيراڻي، اُستاد امانت علي خان، مني بيگم، ٽينا ثاني، ماسٽر اياز علي، سيد سُليمان شاهه، ڇوٽي صالح محمّد قوال، غلام فريد صابري قوال، ظفر علي، ڪومل رضوي، مهناز، بلقيس خانم، حُميرا چنا، مجيب عالَم، احمد رُشدي، اسد امانت علي، حسن جهانگير وغيره اچي وڃن ٿا.

ڪراچيءَ جو سُڃاڻ صحافي نذير ڪاڪا ٻڌائي ٿو تہ غلام فريد صابري قوال هڪ آڊيو ڪيسيٽ ڪڍي هُئي جنهن جو عنوان ’پيسا بولتا هي‘ هو. انهيءَ ڪيسيٽ جي شاعري سائل آزاد جي لکيل آهي. ان البم جي مشهوريءَ جو سبب بہ اها قوالي بڻي. ان قواليءَ جو آخري بند آهي:

جو سائل تھا آزاد رہا، تیری زلفوں سے آزاد رہا،
ہر دور میں زندہ باد رہا، اور دونوں جگ میں شاد رہا۔

سائل آزاد صاحب جي گھڻي شاعري سيد سُليمان شاهه ڳائي. سندس ڪجهه ڪلامن جا ٽُلهه ۽ ڳائڻن جا نالا هتي ڏجن ٿا.

01. جڳ ڏکن سکن جو ميلو آ، ميلي ۾ ڪو اڪيلو آ: علڻ فقير
02. هڪ وار تہ آ تون اڱڻ هتي، پرين پوءِ اسان جو ڀاڳ کتي: اُستاد محمّد يوسف
03. حياتي حُسن وارن سان گذارڻ ڪو گناهه ڪونهي: انور حُسين وسطڙو
04. سوين دور دنيا جا ايندا ۽ ويندا، ڪڏهن گيت پنهنجا پُراڻا نہ ٿيندا: حميرا چنا
05. سڄڻ اچ قرب ڪري وڃ، پرت جا پير پري وڃ: سيد سُليمان شاهه
06. دل تو کي ڏئي درد پرايو آهي مون پڇتايو: سيد سُليمان شاهه
07. سُهڻا سڄڻ مون کي ڇو پيو سَتائين؟ سيد سُليمان شاهه
08. اچ اکڙين ۾ ويهہ يار مِٺا! سيد سُليمان شاهه
09. ڪري ڪانگا پرواز سگهو وڃ سانگيئڙن ڏي: سيد سُليمان شاهه
10. ساريو سانگيئڙن کي اکيون روز روئن: سيد سُليمان شاهه
11. پرين پنهنجي درشن جو پيالو پيار، اُجايل اکين کي اچي ٿو قرار: سيد سُليمان شاهه
12. جان ڳٽڻين ۾ ڳري، تو سِوا پَل نہ سَري، تو کي دل ياد ڪري: سيد سُليمان شاهه
13. جت گودڙين ۾ لال ملن، جت ڳڪ جي هيٺان لک لين: جميلا ناز
14. راڻا او راڻا! رُسين متان سياڻا، مومل ڪري ماڻا: عبدالعزيز بلوچ
15. خستور نہ ڪا مشڪ، نہ عنبر ۾ ملي ٿي، پورهيت جي پگهر مان سُرهاڻ اچي ٿي: منظور سخيراڻي

16. تمنا آهي مدت کان سائل جي سيني ۾ (نعت سڳوري) ظفر علي ۽ ساٿي
17. درد جي دولت دل ۾ ڏار، درد بنا ناهي ديدار: بلقيس خانم ۽ اسد امانت علي خان

سائل آزاد شاعريءَ جي سڀني صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي. اُردو ۽ سنڌيءَ کان سوءِ سرائڪي، پنجابي، پوربي، بلوچي ۽ گهيرا (جيڪا هندو پاڙ ۾ ڳالهائيندا آهن) ۾ شاعري ڪيائين. نثر ۾ مضمون، افسانا ۽ ٻيون صنفون به لکيائين پر مون کي سنڌس ڪا به نثري لکڻي هٿ نه اچي سگهي آهي. سنڌس ڪلامن جو تعداد تمام گهڻو آهي. هيل تائين سنڌس ڪو به ڪتاب شايع نه ٿيو هو. ’گودڙين ۾ لال ملن‘ سنڌس پهريون ڪتاب آهي، جيڪو مون ترتيب ڏنو آهي. اميد ته جلد ئي شايع ٿي ويندو.

سائل آزاد فني دنيا کان سواءِ ٻڪرا پڙيءَ ۾ منشيءَ جي حيثيت سان ملازمت ۽ تجارت پڻ ڪئي پر انهن پيشن کي گهڻو عرصو جاري نه رکي سگهيو.

سائل آزاد لڳ ڀڳ سڀورين صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي پر سنڌس غزل وڌيڪ لياڻيندڙ آهي. توڙي جو غزل جو عُنوان عشقيه آهي پر هُن ان ۾ عشق جو دائرو وسيع ڪيو آهي. عام ليکي ۾ غزل ۾ عورت جي واکاڻ هُوندي آهي پر سائل انسان ذات سان پيار، ڌرتيءَ سان محبت ۽ سجاڳيءَ کي غزل ۾ سُهڻي نمُوني اوتيو آهي. هُو چوي ٿو:

بي قراري قرار ڳولي ٿي،
ڪا خزان جيئن بهار ڳولي ٿي،
شهر تي راڄ آهي نفرت جو،
دل نادان پيار ڳولي ٿي.

ٻئي هنڌ چئي ٿو:

هن دور ۾ انسان ٿيڻ راند نه ڪانهي،
هر حال ۾ خوش حال رهڻ راند نه ڪانهي،
هڪ ديد جي بدلي ۾ ڏيڻ ساهه ٿو چاهيان،
سائل تي اها سين هٽڻ راند نه ڪانهي.

ٻئي غزل ۾ چئي ٿو:

سُر راڻي مان اڄ پِٽ ڏٽيءَ جا بيت پڙهي محسُوس ڪيم،
چڻ ڪاڪ ڪنڌيءَ تان مُومل جو مانداڻ ڪٽي آيو آهيان.

سندس تشبيهہ ڏاڍي نرالي آهي جنهن ۾ شاهہ جي رسالي جي سُر مُومل راڻي جي سمجهاڻي ڏني وئي آهي. شاهہ سائينءَ جي راڻي جي بيتن پڙهڻ سان ماڻهو تصوُرن ۾ ڪاڪ ڪناري پهچي ٿو وڃي ان ئي غزل ۾ موهن جي دڙي جي مِٽي بہ لاجواب انداز ۾ بيان ڪري ٿو:

اُٿ ڪر خُدا جو فرض ادا، اڄ پنهنجي نرڙ تي سائل،
موهن جي دڙي جي مٽيءَ جي، سُرهاڻ ڪٽي آيو آهيان.

هُو سنڌ ڌرتيءَ تي پنهنجي جمڻ ۽ موجُودگيءَ کي وڏو اعزاز سمجهي ٿو ۽ پاڻ کي موهن جي دڙي جي مٽيءَ جو تسلسل سمجهي ٿو. شاهہ سائينءَ جي بيت ’پسو پکيئڙن‘ وانگر چئي ٿو:

وٺو مورن کان محبت جو سبق،
قرب ڳُونجن جي قطارن کان پُڇو.

هُو سنڌي قوم جي ماضيءَ کي ياد ڪندي هن ريت ماتم ڪري ٿو:

جاڳائي ٻين کي جا، وڃي پاڻ سُمهي پئي،
سا قوم اڃا ننڊ مان، بيدار نہ آهي.

سائل آزاد جي غزل ۾ فارسي رنگ بہ ڏِسڻ ۾ اچي ٿو. مثال لاءِ هڪ غزل جو هڪ بند پيش ڪجي ٿو:

بي مزه مئہ ڪدي ۾، مئہ ڪشن جي زندگي،
چشم ساقي ساڻ هو وابستہ مئہ خاني جو رنگ.

سائل آزاد اُردو شاعري تو ڙي جو ٿوري ڪئي پر جيڪي شعر ڪتاب ’گودڙين ۾ لال ملن‘ ۾ ڏنل آهن سي ڏاڍا پُختا ۽ دل ۾ گهر ڪري ويندڙ آهن. سندس ڪجهہ شعر تہ پاڪستان توڙي هندستان ۾ گهڻا مشهور آهن. سندس هيءُ غزل بہ ڪمال جو غزل آهي:

زنده ہے آدمی، مگر انسان مر گیا،
ایک شخص سارے شہر کو، ویران کر گیا،
اس شہر میں خیراتِ محبت نہ مل سکی،
دوران بند ہو گئی، سائل جدھر گیا۔

سائل آزاد جيئي انسان جو نعرو به هڻي ٿو ته انسان کي خبردار به ڪري ٿو ته تون جيڪي ڳُڏا ڪم ڪرين ٿو، هٿيار ٺاهين ٿو، سي سڀ تباهيءَ جا سامان آهن:

منتظر آهي زمانو امن جي اعلان جو
سڀ چڏي نعرا، هڻو نعرو جيئي انسان جو
مذهب انسانيت جهڙو ڪو ئي مذهب نه آ،
هي اکر آهن مون کي، چئني ڪتابن ۾ مليا،
خلقِ خدمت ڪرڻ سان، ٿو رهي راضي خُدا.
آهي هي فرمان، هر هڪ صاحبِ ايمان جو
سڀ چڏي نعرا، هڻو نعرو جيئي انسان جو.
حضرت انسان! تون بيدار ٿيو ناهين اڃا،
زندگيءَ جي رازن کان، نا آشنا آهين اڃا،
ڪنهن جي لاءِ ايتمي هٿيار پيو ٺاهين اڃا؟
پاڻ مؤجد آهين، پنهنجي موت جي سامان جو
سڀ چڏي نعرا، هڻو نعرو جيئي انسان جو.

سائل آزاد سمُوري انسان ذات جي ڳالهه به وڏي واڪي ڪري ٿو. هُن جيڪي به وطن جا گيت لکيا اُنهن ۾ سندس وطن سنڌ جي ساراهه ۽ سُڪار جي آس سمايل آهي. ”سنڌ نالو اٿم“ ۾ چئي ٿو:

پاڪ پروَر جو مون تي سدائين ڪرم،
آهي حامي سندم تاجدارِ حرم،
منهنجي پڙ ۾ قلندر به پاتو قدم،
منهنجي سِر تي آهي ڀِٽائيءَ جو عَلم،
منهنجا جهانگي ۽ سانگي، سيئي محترم،
سنڌ نالو اٿم!
منهنجو سائل به آزاد سڏجي نه ٿو
منهنجو مارو ڪو ئي شاد ڏِسجي نه ٿو
منهنجو پورهيت به آباد ڏسجي نه ٿو
ڪنهن به فرياد جو داد ڏسجي نه ٿو

ماٺ آهي پلي، چپ چور ڏنم،
سنڌ نالو اٿم!

2009ع کان سنڌي ثقافت جو ڏهاڙو هر سال ملهائجي پيو. سائل صاحب به اهڙن ميڙن ۾ شريڪ ٿيندو هو ۽ پنهنجو ڪلام پيش ڪندو هو. سنڌي ٽوپيءَ جي واکاڻ سائل آزاد هن ريت ڪئي:

سوٽ بوٽ پائي، ڪو ئي صاحب سڏائي،
ٽاءِ لڳائي يا ڪٽي ٽوپلو پائي،
سنڌي ٽوپيءَ جو جيڏيون جواب ناهي.

نئين زندگي رسالي جي بند ٿيڻ ۽ سنڌي فلمن جي نه نهڻ تي به هُو ڏاڍو ڏکارو هو. هُن جو ڪلام تمام گهٽ ڇپيو. نئين زندگي رسالي ۾ ڪجهه ڪلام شايع ٿيس. ان رسالي سان سندس اُنسيت تمام گهڻي هُئي جنهن جو اظهار هُن هتي ڏنل شعر ۾ ڪيو آهي. سندس هيءُ شعر نئين زندگيءَ جي شمشير صاحب جي زماني ۾ بند ٿيڻ دوران ڇپيل آهي. اُن کان پوءِ نئين زندگي رسالو ٻيهر شروع ٿيو.

چؤطرف هيءَ خبر آهي گرم ٿي،
سنڌڙيءَ مان وئي لڏي، نئين زندگي،
ڪو چوي آهي سڀ ڏوهه شمشير جو،
ڪو چوي پيو آهي مُجرم سُومرو،
جيترا وات اوتريون ڳالهيون ٻُڌو،
ڪين ٿو ’نئين زندگيءَ‘ جو پئي پتو.

پورهيت جي عظمت کي به سائل ڏاڍي سُهڻي نمُوني ڳايو آهي. پورهيت جي پگهر جي خوشبوءِ سان زماني ۾ سُرهاڻ ۽ محنت سان خوشحالي اچي ٿي. هاري مزدور پرهه ڦٽيءَ جو جڏهن ننڊ مان اُٿن ٿا ته ان منظر لاءِ سائل چئي ٿو:

پورهيت جي نه جاڳي، ته هجي رات انڌيري،
پورهيت جي اُٿڻ سان ئي، پرڀات ڦٽي ٿي.

اهڙيءَ ريت سندس شاعريءَ جا ڪيترا ئي رنگ ۽ روپ آهن، جن جو مزو وڏيڪ پڙهڻ سان وٺي سگهجي ٿو. سائل آزاد جا ڪيترا ئي سنڌي اُردو نغما نه رڳو سنڌ ۾ مشهور

آهن پر هند ۾ به مقبول آهن. سندس شاعري نالي واري اُردو ڳائڻيءَ ڪومل رضويءَ چوري ڪري پنهنجي نالي تي ڳائي ته سائل آزاد جو جيءُ جُهري پيو ۽ مختلف اخبارن وغيره ۾ واڪا ڪيائين. سندس هيءُ مشهور نغمو ڪومل رضويءَ چوري ڪيو آهي:

پَربَت کی پہنچ سے اُونچا ہے،
ساگر کی سوچ سے گہرا ہے،
یہ پیار جو تیرا میرا ہے۔

بهرحال سائل آزاد هڪ وڏو شاعر آهي پر افسوس آهي جو اسان ان جو قدر ناهي ڪيو. سندس ڪلام کي ڇپرائڻ جي سخت ضرورت آهي سائل صاحب جو ڪتاب سندس زندگيءَ ۾ ئي تيار ٿيو هو پر ڪن سببن جي ڪري شايع ٿيڻ کان اجا رهندو پيو اچي. سائل آزاد صاحب جي زندگيءَ جي آخري سالن ۾ طبيعت ناساز رهندي هُئي. تنهن هُوندي به هُن پنهنجي تخليق جاري رکي. بيماريءَ جي بستري تي سندس لکيل شعر به ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن. هُن جو روح به اسپتال جي بستري تان اُڏامي ويو. پاڻ ڏهين نومبر 2018ع تي، هڪ لڳي پنجويهن منٽن تي، چنچر جي ڏينهن، نيشنل هاسپيٽل ڪراچيءَ ۾ گذاري ويو. اُن ڏينهن اسلامي مهيني ربيع الاول جي پهرين تاريخ هُئي. کيس سيد محمود شاهه قبرستان، چنيسر ڳوٺ ڪراچيءَ ۾ دفنايو ويو.

سائل آزاد کي سندس خدمتن جي موٽ ۾ مختلف اعزاز به مليا جن ۾ پي ٽي وي ايوارڊ 2001ع، نئين زندگي ايوارڊ ۽ پاڪستان پبليڪيشن ايوارڊ 2000ع شامل آهن.

سندس اولاد ۾ پُٽ طارق علي مجاهد، ظفر علي، امير علي، بهادر علي ۽ نادر علي شامل آهن. کيس زرينا بانوءَ جي نالي سان هڪڙي نياڻي به آهي. سندس هڪ نياڻي سفينا ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي وئي هُئي.

سائل آزاد جا پُٽ محنت مزدوري ڪري پيٽ پاليندا آهن. هُن جو هڪڙو پُٽ امير علي 'محمّد امير علي نوشاهي فريديءَ' جي نالي سان نعتون پڙهندو به آهي ته نعتيه محفلون ڪونائيندو به آهي. امير عليءَ ميٽرڪ تائين تعليم حاصل ڪئي آهي جڏهن ته سائل آزاد جا ٻيا پُٽ اٺين درجي کان اڳتي تعليم پِرائي نه سگهيا. امير عليءَ کي پنهنجي والد صاحب جي ڪلام سان تمام گهڻي دلچسپي رهي آهي. هُو پيءُ جو ادبي وارث پڻ آهي. امير عليءَ ان سلسلي ۾ سائل آزاد ادبي اڪيڊميءَ جو بُنياد به وِڌو آهي. سندس ان سڄي ڪم ۾ راهنمائي نالي وارو شاعر صاحب خان ميمڻ پيو ڪري.

صاحب خان ميمڻ، سنڌ پبلڪ لائبريري پٺاڻي آباد ڪراچيءَ جو باني جاويد مهر، سنڌ جو اڳوڻو چيف سيڪريٽري سُبحان ميمڻ ۽ ڪجهه ٻيا دوست سائل آزاد جي امداد ڪندا رهيا. سنڌ جو ثقافت کاتو پاڪستان اڪيڊمي ادبيات ۽ ٻيا ادارا به سائل صاحب سان سهڪار ڪندا رهيا.

سائل صاحب جي پونيرن سان انشاءَ الله تعاليٰ منهنجو سهڪار به جاري هو ۽ رهندو.

حوالا:

1. سائل آزاد سان مختلف وقتن تي ملاقاتون.
2. نالي واري شاعر صاحب خان ميمڻ سان ڳالهه ٻولهه.
3. سائل آزاد جي پٽ، امير عليءَ سان ڳالهه ٻولهه.
4. نذير احمد ڪاڪا سان ڳالهه ٻولهه.
5. سائل آزاد جي ڪتاب ’گودڙين ۾ لال لين‘ جو مسودو.
6. ڪتاب: ڪراچيءَ جا اديب ۽ شاعر، ڊاڪٽر ڪمال جامڙو، سرهاڻ ويلفيئر سوسائٽي سنڌ 2007ع.